

**İLAHİYAT
FAKÜLTESİ**

**ULUSLARARASI
DÜZCELİ M. ZÂHİD KEVSERÎ
SEMPOZYUMU**

24-25 Kasım 2007 Düzce/Türkiye

مؤتمر "محمد زاهد الكوثري" الدولي

**INTERNATIONAL SYMPOSIUM ON
M. ZAHİD KEVSERÎ**

**DÜZCE
BELEDİYESİ**

**ULUSLARARASI
DÜZCELİ M. ZÂHİD KEVSERÎ
SEMPOZYUMU BİLDİRİLERİ**

24-25 Kasım 2007

DÜZCE

MEHMED ZÂHİD KEVSERÎ İLE MUSTAFA SABRİ EFENDİ'NİN KADER KONUSUNDAKİ TARTIŞMASI

(النقاش العلمي حول مسألة القدر بين زاهد الكوثري ومصطفى صبري أفندي)

Doç. Dr. Ömer AYDIN*

Giriş

Her ikisi de son dönem Osmanlı âlimlerinden olup daha sonra Kahire'ye göç etmiş bulunan Mehmed Zâhid Kevserî (1879-1952) ile Mustafa Sabri Efendi (1869-1954) arasında Kahire'de *kader* konusunda tartışmalar meydana gelmiştir. Bu tartışma, Mustafa Sabri Efendi'nin Batı Trakya'da savunmaya başladığı cebr anlayışını daha sonra *Mevkifu'l-beşer tahte sultâni'l-kader* isimli eserinde işlemesiyle ve özgürlükçü kader anlayışlarından dolayı Ehl-i Sünnet kelâmcılarını özellikle Mâtürîdî âlimlerini tenkit etmesiyle başlamıştır. Bunun üzerine Zâhid Kevserî, Mustafa Sabri Efendi ile görüşerek görüşlerinin yanlış olduğunu ve bunlardan vazgeçmesi gerektiğini kendisine ifade etmiştir. Fakat Mustafa Sabri Efendi, görüşlerinden vazgeçmek bir yana, tenkitlerini daha da sertleştirmiş, *Mevkifu'l-akl ve'l-ilm* isimli eserinin geniş bir bölümünde Zâhid Kevserî'yi Mâtürîdîlik adı altında Mu'tezilî görüşleri savunmakla eleştirmiştir. Bunun üzerine Zâhid Kevserî, hem Mustafa Sabri Efendi'ye cevap vermek hem de onun tenkit ettiği Ehl-i Sünnet âlimlerinin görüşlerinin doğruluğunu göstermek amacıyla *el-İstibsâr fi't-tahaddüs ani'l-cebri ve'l-ihdiyâr* isimli bir risâle kaleme almıştır.

1) Kevserî ve Sabri Efendi'nin Kader Konusunda Tartışmalarının Nedeni

Her iki âlim arasında *kader* konusunda önce sözlü olarak cereyan eden tartışma, daha sonra kitaplarına da yansımıştır. Zâhid Kevserî, Mustafa Sabri Efendi'yi eleştirdiği *el-İstibsâr* isimli risâleyi kaleme alış sebebini şöyle izah etmektedir:

"Kabiliyetli allâme, mâhir cedelci, sözü kullanma şekillerinde üstün kudret sahibi, molla müftî'l-enâm -Allah onun mesut ömrünü uzatsın, ona tevfiik ve doğru yolda yardım etsin-, hakka yardım eden

* İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

mücahitlerin büyüklerinden ve bu yolda doğrulukla çalışanların sabırlılarından. O, vatan topraklarındaki inkılaptan sonra çeşitli şehirlere gitti. Cihat yolunda türlü sıkıntılarla ve çeşitli ihanetlerle karşılaştı. Osmanlı parlamentosundaki bazı arkadaşlarının şehri olan batı Trakya'ya gelince, savunduğu görüşlerini yayınladığı bir gazete neşretti. Fakat buradaki soydaşlarından sıkıntı görmeye başladı ve onların ilgisizliğiyle karşılaştı. Ülkesindeki inkılabı, dışarıda inkılabı destekleyenlere karşı bir şey yapamadı. Sonuçları ve ülkede meydana gelen sıkıntıları düşünmeden yapamadı. İçeride ve dışarıda vatani bu durumda görmek onu çok üzdü... İşte bu durum infialî bir durum meydana getirdi."¹

Yukarıdaki ifadelerde olduğu gibi, risâlenin tamamında Mustafa Sabri ismi geçmemektedir. Ancak dipnotlardan ve iki âlimin eserlerinin mukayesesinden tartışmanın Sabri Efendi ile Zâhid Kevserî arasında cereyan ettiği çok açık biçimde görülmektedir.

Bu tartışmada dikkat çekici noktalardan biri de, her iki âlimin metin içerisinde birbirlerine karşı sert ifadeler kullansalar da, birbirlerinden övgü ile söz etmeleri ve nezaketi elden bırakmamalarıdır. Bu bağlamda Mustafa Sabri Efendi, *Mevkifu'l-akl* isimli eserinde Zâhid Kevserî hakkında şu ifadelerle yer vermiştir:

"Görüşlerini tenkit ederken ismini zikretmem ona saygı duymama ve ilminin derinliğine hayran olmama mani değildir."² "Değerli dostuma saygım, ilmine ve ilminin kemaline hayranlığım, aramızdaki ilmi meselelerdeki ihtilaftan daha büyüktür."³

Mustafa Sabri Efendi, *Mevkifu'l-akl* isimli eserinde Zâhid Kevserî'yi eleştirme sebebini şu ifadelerle dile getirmektedir:

"Şeyh İbrahim el-Halebî el-Mezârî'nin (ö. 1190), değerli dostum Şeyh Zâhid'in talikatıyla birlikte basılan *el-Lum'a* isimli eserini görünceye kadar, onun benim uzun uzadıya yazdığım bu mesele hakkında bir şey yazmadığını zannediyordum. Değerli dostum orada ismimi ve kitabımın ismini açıklamadan kısa ve incitici kelimelerle görüşüme saldırıda bulunuyordu. Şüphesiz özellikle dini bir meseledeki görüşüm bana göre nefsimden daha önemlidir. Ona saldırı bana saldırmaktan daha şiddetlidir. Bu kısa ve incitici kelimelerle hakka ulaşmada kendine güvenen dostum sanki kitabımı okumamış ya da yanında hiçbir şey söylenmemiş gibi veyahut sanki

¹ el-Kevserî, *el-İstibsâr fi't-tahaddüs ani'l-cebri ve'l-ihdiyâr*, Kahire (tsz.), s. 2-3.

² Mustafa Sabri Efendi, *Mevkifu'l-akl ve'l-ilm ve'l-âlim min Rabbi'l-Âlemîn ve ibâdhi'l-mürselîn*, Beyrut 1992, III/392-93.

³ Mustafa Sabri Efendi, *Mevkifu'l-akl*, III/395.

bana saygısından dolayı kitabımı delillerle ayrıntılı olarak reddetmemiştir.”⁴

Zâhid Kevserî, Mustafa Sabri Efendi'nin cebr anlayışına Batı Trakya'da iken kapıldığını şöyle izah etmektedir:

“Batı Trakya'da aklına acayip bir düşünce geldi ve “kulların karşılığında sevap kazandıkları ve cezayı hak ettikleri ihtiyârî fiilleri vardır” prensibine karşı koymaya başladı. Hatta bu görüşünü yüksek ilmî noktalara çıkardı. Fakat üstat son derece gayret göstermesine rağmen “insanlar hür değil, mecburdurlar” hükmüne ümmeti davette başarılı olamadı. Bu hâlet-i rûhiyye içinde Mısır'a göç etti. Her mecliste türlü mugalatalarla Cebriyye Mezhebini desteklemeye başladı. Ondan böyle bir görüşün çıkması bizi üzdü. Bunun üzerine kendisini toplum için zararlı bu görüşten vazgeçirmeye çalıştık. Fakat biz her ne zaman onu bu zararlı görüşten vazgeçirmeye çalışsak, o daha aşırı gidiyor ve bu görüşe daha sıkı sarılıyordu.”⁵

Bu ifadelerden Mustafa Sabri'nin Cebriyye Mezhebini savunduğunu ifade etmektedir. Mustafa Sabri Efendi ise insan fiilleri konusunda Eş'ariyye mezhebinde olduğunu iddia etmektedir. Zira ona göre bu konuda Eş'ariyye ile Cebriyye arasında farklar vardır.⁶ O, iddia ettiği cebr anlayışının insanın irâde ve ihtiyârını reddeden Cebriyye ile aynı olmadığını söyler.⁷

Zâhid Kevserî, aralarındaki eski dostluğa dayanarak bir gün kendisine şöyle demiştir: “Herhalde siyâsî çabalarının başarısızlığa uğraması seni cebre inanmaya sevk etti. Fakat başkalarının kendi ihtiyârlarıyla muhalefet etmeleri karşısında senin ihtiyârının günahı ne? Kişinin ihtiyârının başkalarının ihtiyârı üzerinde herhangi bir otoritesi yoktur. Kişi kendi mükellef olduğu ameller çerçevesinde hürdür. Yoksa başkalarının amelleri dairesinde hürriyeti yoktur.” Dedi ki: “Hayır! Cebr dair delilleri apaçık gördüm.”⁸

Bu ifadelerden Mustafa Sabri'nin cebr anlayışında olduğuna ve yaşamış olduğu çeşitli sıkıntıların kendisini bu anlayışa sevk ettiği iddiasına karşı çıkmadığı anlaşılmaktadır. Onun bu husustaki görüşlerine, iniş çıkışlarla dolu bir hayatının olması, ömrünün önemli bir kısmını sürgünde geçirmesi gibi durumların etkili olduğu yorumu

⁴ Mustafa Sabri Efendi, *Mevkifu'l-akl*, III/395.

⁵ el-Kevserî, *el-İstibsâr*, s. 4.

⁶ Bk. Mustafa Sabri Efendi, *İnsan ve Kader (Mevkifu'l-Beşer Tahte Sultâni'l-Kader)*, çev. İsa Doğan, İstanbul 1989, s. 72-81.

⁷ Mustafa Sabri Efendi, *Mevkifu'l-akl*, III/419.

⁸ el-Kevserî, *el-İstibsâr*, s. 4.

bazıları tarafından isabetli kabul edilmiyorsa⁹ da, biz bu hususta Zâhid Kevserî'nin değerlendirmelerine katılıyoruz. Hatta hâlis Cebriyye fırkasının ortaya çıkışının da insanlara yapılan çeşitli baskıların ve zulümlerin neden olduğunu söyleyebiliriz.¹⁰

Mustafa Sabri, Zâhid Kevserî'yi görüşünden döndürmeye çalışmış, ama başaramamıştır. O da Mustafa Sabri'yi cebr görüşünden döndürmeye muvaffak olamamıştır. Mustafa Sabri, sonunda cebr görüşünü destekleyen *Mevkifu'l-beşer* isimli kitabını yazmış ve hürriyeti savunanlara hücum etmiştir.¹¹

Zâhid Kevserî, Mustafa Sabri'yi görüşünden çevirmeye muvaffak olamamasına rağmen *el-İstibsâr* isimli eserini yazma gerekçesi hakkında şunları söylemektedir:

"Her ne kadar o *Şifâu'l-alîl*, *Îsâru'l-hakk*, *Alemu's-şâmih* gibi eserleri okuduktan sonra görüşünde ısrar etmeyi sürdürmesi ve Sadruşşerî'a, İbnu'l-Hümâm, Sa'd (et-Taftazânî), Abdulhakîm (es-Siyalkûtî), el-Gelenbevî ve bunlar gibi bütün Mâtürîdîleri şiddetli bir şekilde tenkit etmeye başlaması sebebiyle şahsî olarak ona etki etmekten ümidimi kesmiş olsam da, cebr ve ihtiyâr konusunu en güzel şekilde araştıran *el-Lum'a*¹², *en-Nizâmiyye*¹³ ve *İşârâtü'l-merâm*¹⁴ isimli eserleri neşretmek zorunda kaldım. Bu konuda talikât olarak yazdıklarımın tamamı altı sayfayı geçmez. Kanaatime göre bu kadarı yeterlidir. O ise, *Mevkifu'l-ilm ve'l-akl* isimli eserinin üçüncü cildinde bu altı sayfaya karşılık altmış sayfa söz söylemiştir. Orada "kulların karşılığında sevap ve cezâ gördükleri ihtiyârî fiilleri olduğu"nu söyleyenlerin arasına benim önemsiz şahsımı da kaydetmiştir. Benim adımlı bu kalıcı büyük kitabına kaydettiği için kendisine teşekkür ederim. Bu kişiler arasında sayılmam benim için bir övünçtür."¹⁵

Mustafa Sabri Efendi ise, Zâhid Kevserî'nin kader konusunda Mu'tezilî görüşü savunduğunu iddia ederek şunları söylemektedir:

⁹ Akbulut, Ahmet, "Şeyhulislam Mustafa Sabri ve Görüşleri (1869-1954)", *İslami Araştırmalar*, Cilt: 6, Sayı:1, 1992, s. 41.

¹⁰ Aydın, Ömer, *Kur'an Işığında Kader ve Özgürlük*, İstanbul: Beyan Yayınları, 1998, s. 32-34.

¹¹ el-Kevserî, *el-İstibsâr*, s. 4.

¹² *el-Lum'a*: Şeyh İbrahim el-Halebî el-Mezârî'nin (ö. 1190) eseridir.

¹³ *en-Nizâmiyye*: İmâmu'l-Haremeyn Ebu'l-Meâlî el-Cüveynî'nin *el-Akâdetü'n-nizâmiyye* isimli eseridir.

¹⁴ *İşârâtü'l-merâm*: Kemâlüddin el-Beyâzî'nin eseridir.

¹⁵ el-Kevserî, *el-İstibsâr*, s. 4-5.

“Türkiye’de iken *kulların fiilleri* (ef’âl-i ibâd) meselesinde memleketin diğer âlimleri gibi ben de Mâtürîdî¹⁶ idim. Değerli dostum Şeyh Zâhid’in de onlar gibi Mâtürîdî olduğunu biliyordum. Sonra ben bu meselede Eş’arî mezhebini tercih etmeye karar verdim ve Batı Trakya’da bulunduğum sırada *Tahte sultânî’l-kader* isimli eseri yazmaya başladım. Sonra Mısır’a gittim ve orada bu eseri yazmayı tamamladım. Değerli dostumla bir araya gelip söz son edindiğim görüşe gelince onun bana muhalefet ettiğini ve tartışmayı uzatmak istemediğini gördüm. Hatta bir defasında bana “Beni görüşümden vazgeçirmek için kendini yorma, bu imkânsız” dedi. Başlangıçta onun Mâtürîdî mezhebini savunduğunu zannettim. Sonra *Tahte sultânî’l-kader* isimli eserde tenkit ettiğim İmâmu’l-Haremeyn’in görüşüne hayran olduğunu ve zahiren Mu’tezile’ye muhalefet ettiğini, ama manen onlara uyduğunu gördüm. Fakat değerli dostum İmâmu’l-Haremeyn’in görüşündeki ısrarını devam ettirmedi. Herhalde onu tekit ederken yazdıklarım kendisini etkiledi. Ancak şimdi onun açık bir *Kaderî* olduğunu görüyorum. Onun şöyle dediğini duydum: “Ricali kalmamış olan *Kaderî Mu’tezile* mezhebi bu meselede Mâtürîdiyye ve bazı şehirlerde İmâmiyye Şîa’sı adı altında yaşamaya devam etmektedir.”¹⁷

Mustafa Sabri Efendi, Zâhid Kevserî’nin ve kendisinin kader konusunda mensup oldukları mezheplere dair şöyle demektedir:

“Ülkemdeki âlimler benim cebrî, Şeyh Zâhid’in Mu’tezilî olmasına hayret etmektedirler. Fakat onların, Eş’arîlerin cebr anlayışını benimsediğim için beni ve Mâtürîdîlerin veya İmâmu’l-Haremeyn’in İtizâlini benimsediği için değerli dostumu ayıpladıklarını zannetmiyorum.”¹⁸

Zâhid Kevserî, bu ifadenin Sabri Efendi’nin uydurması olduğunu belirtir. “Ona göre sanki kendisi Ehl-i Sünnet’ten Ehl-i Sünnet’e intikal etmiş; ben ise Ehl-i Sünnet’ten Ehl-i bid’ate intikal etmiş oluyorum” diyerek bu görüşü kabul etmemektedir.¹⁹

¹⁶ Daha önce Mâtürîdî olduğunu ifade eden Mustafa Sabri, insan fiilleri konusunda üç önemli mezhep olarak Cebriyye, Mu’tezile ve Eş’ariyye’yi sıralamak suretiyle (Bk. Sabri Efendi, *İnsan ve Kader*, 68) özellikle Mâtürîdiyye’nin insan fiilleri konusunda önemsemediğini açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Halbuki bizim kanaatimize göre insan fiilleri meselesini Kur’an’ın rûhuna uygun olarak en açık bir biçimde ortaya koyan en önemli mezhep Mâtürîdiyye’dir. (bk. Aydın, *Kur’an Işığında Kader ve Özgürlük*, s. 65-72, 80-85, 93-99, 106-109, 136.

¹⁷ Mustafa Sabri Efendi, *Mevkifu’l-akl*, III/392-93.

¹⁸ Mustafa Sabri Efendi, *Mevkifu’l-akl*, III/394.

¹⁹ el-Kevserî, *el-İstibsâr*, s. 28-29.

Yukarıda bahsettiğimiz hususlar, her iki âlimin kader konusunda hararetili ve ilmî kalitesi yüksek tartışmalara girdiklerini göstermektedir. Hissî davranışlar bir yana bırakıldığında bu iki âlimin yazılarında tefekkür parıltıları bulunduğu²⁰ ifade edilmektedir.

2) Zâhid Kevserî ve Sabri Efendi'nin Kader Konusundaki Görüşleri

Zâhid Kevserî, mükelleflerin fiillerinde hür mü, mecbur mu oldukları konusunda çeşitli gruplar arasında uzun tartışmalar meydana geldiğini, 'kulların karşılığında sevap ve cezâ gördükleri ihtiyârî fiilleri bulunduğu' görüşünün Ehl-i Sünnet'ten muhaddis, fukahâ ve mütekellimlerin cumhurunun îtikâdı olduğunu; buna karşı 'insanların ihtiyârî olmadığını, fiillerinde mecbur olduğunu' ise Cehm b. Safvân'ın (ö. 128 h.) taraftarı olan sapık bir fırkanın söylediğini ifade etmektedir.²¹

Zâhid Kevserî'ye göre kulun fiillerinde hür olması Kitâb ve Sünnet'in gereğidir. Bunun yanında her vicdân sahibi vicdânıyla hür olduğunu bilir. Bunu inkâr etmek inattır. O, Cebriyye'nin kurucusu Cehm b. Safvân'ın bile Kitâb ve Sünnet'e, kılıçla şûrâyâ davet ederek Emevîlerin yanında yer almaya çalışarak cebre gerçekten değil lafzen inandığını, ağızlarından çıkan sözün bir mânâsı olmadığını söylüyor.²²

Zâhid Kevserî, Allah'ın ezeldaki irâdesinin kulların gelecekteki fiillerini kapsamasının kulun hür olmasına aykırı olmadığını ifade ediyor. Çünkü Allah hikmet sahibi ve bilendir. Kulun mesuliyeti gerçekleşsin diye Allah sünnetini kulun fiilini kulun irâdesine göre yaratma şeklinde icrâ etmektedir. Nitekim bu husustaki âyetlerden Allah'ın kulun fiilini kulun irâdesine göre yarattığı açıkça anlaşılmaktadır. Ayrıca şu kutsî hadis de bunu açık bir şekilde ortaya koymaktadır: "Benim hidâyet ettiğim kimse hariç hepiniz sapkınsınız; öyleyse Benden hidâyet isteyin, size hidâyet edeyim."²³ Allah hidâyeti kulun hidâyeti dilmesine, onu irâde etmesine ve istemesine bağlamıştır. Şu âyeti kerime de aynı şekildedir: "Onunla sadece fâsıkları saptırır." (2:26) Çünkü onları saptırmasının illeti onların fâsık olmaları ve kendi irâdeleriyle fıska sarılmalarıdır.²⁴

²⁰ Karaman, Hayreddin, "Mustafa Sabri Efendi'nin Kader İnancı Üzerine Bir Tartışma", *Diyanet Gazetesi*, Sayı: 103; 1974, s. 15.

²¹ el-Kevserî, *el-İstibsâr*, s. 5.

²² el-Kevserî, *el-İstibsâr*, s. 6.

²³ Müslim, *Sahih*, XII/455 (4674); et-Tirmizî, *Sünen*, IX/35 (2419).

²⁴ el-Kevserî, *el-İstibsâr*, s. 7.

Sabri Efendi'nin "Mâtürîdîler, Allah'a amel vazifesi veriyorlar, ameli O'na bırakıyorlar ve Allah'a amel işletiyorlar. Şöyle ki: Ameli irâde etmeyi kula, ameli ise Allah'a veriyorlar. Bu konuda fazla ileriye gitmeden susup işi Allah'a bırakmıyorlar"²⁵ sözlerini Zâhid Kevserî sert bir şekilde eleştirmektedir.

Zâhid Kevserî'ye göre böyle bir söz Allah'a karşı haya perdesini yırtmaktan ve Ehl-i Sünnet'in büyük kelâmcılarına karşı çirkin bir iftiradan başka bir şey değildir. Mâtürîdîler ve diğerlerinden hiç kimse böyle bir şeyi ağzına almamıştır. Öte yandan Allah'ın kulun fiilini kulun irâdesine göre yaratması, yukarıda geçen kudsî hadis ve başka şer'î delillerin gereğidir; sırf Mâtürîdîlerin ortaya koyduğu bir görüş değildir. Bütün Ehl-i Sünnet bunda icmâ etmiştir. Onların ihtilaf ettikleri husus, ilâhî âdetin meydana gelişinde kulun kudret ve irâdesinin şart mı yoksa illet mi olduğu hususundadır. Halbuki sebep, şart ve illetin her üçünün de fiilden önce olduğu hususunda ittifak vardır.²⁶

Mustafa Sabri Efendi'nin "Mâtürîdiyye'yi Mu'tezile'den daha zararlı"²⁷ görmesini de garip karşılayan Zâhid Kevserî onun şu görüşünü de garip bulur:

"Ben bazı din imamlarının söyledikleri ve muhakkiklerin tercih ettikleri "Cebir de yoktur, tefvîz de. Fakat ikisi arası bir durum vardır" sözünü söyleyemem; bilakis cebr ve tefvîzin birlikte olduğunu söylerim. Burada cebr, mecburun iradesiyle çatışmadığı için cebrden ayrılır; tefvîzde bulunulmanın (kulun) müfevvizin (Allah'ın) dilediği kadar ihtiyârı bulunduğu için tefvîzden ayrılır. İnsan dilediğini yapar; ancak Allah'ın onun dilemesini (meşîetini) istediği kadar diler. O, Allah'ın ve kendisinin dilediği şeyi birlikte yapar. Burada tefvîz vardır; çünkü o dilediğini yapar. Yine burada cebr veya cebre benzer bir durum vardır; çünkü o Allah'ın dilediğinden başkasını yapamaz."²⁸

Zâhid Kevserî'ye göre bu söz, cebr ve tefvîzi mânâlarından çıkarmak, onlara ilim ehlinin bilmediği, ilk defa kendisinin icat ettiği yeni mânâlar yüklemek, iki zıddı aynı ânda bir arada toplamak, ilmin şehri Hz. Ali, Muhammed el-Bâkır, Ebû Hanîfe ve et-Taftâzânî gibi âlimleri reddetmek ve onlara karşı çıkmaktır.²⁹

Mustafa Sabri Efendi, cebr ve tefvîzin birlikte olduğu görüşüne destek olarak "Allah dileseydi (şâe), hepinizi, bir tek ümmet yapardı; fakat (O), dilediğini (me yeşâ) saptırır, dilediğini (men yeşâ) doğru

²⁵ Mustafa Sabri Efendi, *İnsan ve Kader*, s. 217-218.

²⁶ el-Kevserî, *el-İstibsâr*, s. 7-8.

²⁷ el-Kevserî, *el-İstibsâr*, s. 8; krş. Mustafa Sabri Efendi, *İnsan ve Kader*, s. 218.

²⁸ el-Kevserî, *el-İstibsâr*, s. 8-9.

²⁹ el-Kevserî, *el-İstibsâr*, s. 9.

yola iletir. Ve siz mutlaka yaptığınız şeylerden sorulacaksınız" (16:93) âyetini delil getirmektedir.³⁰

Zâhid Kevserî, bu âyette cebr ve sorumluluğun bir arada bulunduğu iddiasının bir söylenti ve âyete taşımadığı mânâyı yüklemek olduğunu söyler. Çünkü "Allah dileseydi, hepinizi, bir tek ümmet yapardı" ifadesinin, "Allah sizi meselâ tevhide zorlasaydı bunu yapardı, sizi bir tek ümmet yapardı, fakat imtihan yurdunda mükellefi ihtiyârına aykırı bir şeye zorlama olacağı için bunu yapmamıştır" mânâsında şüphe götürmeyecek kadar açıktır. "Fakat (O), dilediğini (me yeşâ) saptırır, dilediğini (men yeşâ) doğru yola iletir" ifadesi ise, "hidâyeti dileyeni hidâyete ulaştırır, dalâleti dileyeni dalâlete iletir" mânâsındadır. Buradaki iki yeşâ kelimesindeki gizli zamirler yakında bulunan mercie, yani men kelimesine racidir, uzakta bulunan Allah kelimesine râcî değildir. Çünkü kural zamiri uzağa değil yakına vermeyi gerektirir. Öte yandan Allah Teâlâ'nın "sorulacaksınız (tüs elünne)" ifadesi, Allah zulümden münezzeh olduğu için zamirin yakına (yani men kelimesine) râcî olduğunu gösterir. Yine "Allah dileseydi ortak koşmazdık" (6:148) âyeti müşriklerin kendi ihtiyârlarıyla şirk koştuklarını açıklamaktadır.³¹

Zâhid Kevserî, Mustafa Sabri Efendi'nin 'her vicdân sahibi mükellefin hür olduğunu bildiğini, bunu inkâr etmenin körü körüne bir karşı çıkma olduğu' şeklindeki görüşüne karşı çıktığını, fakat bu konuda kendisinin tek olmadığını, Sadruşşerî'a vb. pek çok âlimin de bu görüşte olduğunu ifade eder.³²

Sabri Efendi'nin, 'kulun dileyen ve muhtâr olmasının Allah'ın kuluna bahşetmiş olduğu büyük bir nimet olduğu'³³ şeklindeki görüşünü eleştirdiğini ifade eden Zâhid Kevserî, bunun Allah'ın kuluna bahşetmiş olduğu bir nimet olduğunu ispat etmektedir.³⁴

Zâhid Kevserî, Mustafa Sabri Efendi'nin Mâtürîdîlere yönelik garip bazı eleştirilerini bulunduğunu, bunlardan birinin "Mâtürîdîlerin namazlarının her rekâtında "Bizi doğru yola hidayet et" (1:6) demelerine gerek yoktur. Çünkü onlar, hidayetini kendi ellerinde olduğuna inanmaktadırlar" şeklindeki eleştirisi olduğunu dile getirir. Zâhid Kevserî'ye göre böyle bir söz ağzından çıkarılırsa kulağı duymayan bir kimsenin söyleyebileceği bir sözdür.³⁵

³⁰ Mustafa Sabri Efendi, *Mevkifu'l-akl*, III/400 vd.

³¹ el-Kevserî, *el-İstibsâr*, s. 10-11.

³² el-Kevserî, *el-İstibsâr*, s. 13-14.

³³ Mustafa Sabri Efendi, *Mevkifu'l-akl*, III/400-401.

³⁴ el-Kevserî, *el-İstibsâr*, s. 17-18.

³⁵ el-Kevserî, *el-İstibsâr*, s. 23.

Zâhid Kevserî'nin, Sabri Efendi'nin yaptığı şeylerden garip bulduklarından biri, onun insanın hür olduğunu kabul eden Mâtürîdî Mezhebini taklit ettikten sonra hicrî 1352 yılında cebr hususunda Eş'arî mezhebini benimsemesidir. Zâhid Kevserî, Eş'arîlerin mukallidin imânının sahih olmadığı görüşünde olduklarını hatırlatır. Ef'âl-i ibâd meselesi kader itikadının özü olduğuna göre, bu konuda görüş değiştirerek Eş'arî Mezhebini taklit eden Sabri Efendi'nin imânını sahih görmeyen bir mezhebe nasıl geçtiğini sormaktadır.³⁶

Zâhid Kevserî, Mustafa Sabri Efendi'nin nasların ve muhkem âyetlerin insanların hür olduğuna delâlet ettiğini görünce, "Böyle bir âlimden böyle bir şey nasıl sudûr eder?" diyerek İbnü'l-Hümâm vb. âlimleri töhmet altında tutmaya çalıştığını söyler.³⁷

Zâhid Kevserî, Sabri Efendi'nin cebri nefyeden ve insanın hür olduğunu ispat eden âlimleri yerdüğünü, cebri destekleyenleri ise yücelttiğini ifade eder.³⁸

Mustafa Sabri Efendi sadece Mâtürîdîleri değil, insanın hür olduğunu iddia eden herkesi eleştirmiştir. Hatta Muhammed Abdûh'u bile eleştirerek şöyle demiştir:

"İlim ve anlayış bakımından yüksek mevkilerde olmalarına ve insanlar katında değerleri ölçülemez olmasına rağmen zamanımız alimleri kader konusunda çok kötü duruma düştüler. Bunun sebebi, yabancıların İslâm'ın eski kader akidesine, en azından Ehl-i Sünnet akidesine yani cebre varan kader akidesine zıt iddialarda bulunmalarıdır. Bu iddia, kader akidesinin müslümanları geri bırakmasıdır. Kanaatimce Muhammed Abdûh bu iddiadan en fazla etkilenen ve olanca gayretiyle kadere imân akidesini değiştirmeye çalışan kişidir. Hatta o, hürriyet filozofu diye övülmüştür. Böyle denilmesinin sebebi, insanın irâdesinde hür olduğunu söylemesidir. Muhammed Abdûh'un sırf insanın hür olduğunu söylemesiyle insan hür oluyorsa hürdür. Fakat gerçek anlamda hür değilse insanın hürriyeti yoktur. Onun gayesi, kendisini dinde zirve kabul eden kimselerin kadere imân akidesini değiştirmek ve onları insanda Allah'ın meşîetine tabi olmayan bir meşîet bulunduğunu zannına kapılmalarını sağlamaktır. Halbuki Allah Teâlâ "Allah dilemedikçe siz dileyemezsiniz" (76:30) demektedir."³⁹

³⁶ el-Kevserî, *el-İstibsâr*, s. 23.

³⁷ el-Kevserî, *el-İstibsâr*, s. 26-27.

³⁸ el-Kevserî, *el-İstibsâr*, s. 30-31.

³⁹ Mustafa Sabri Efendi, *Mevkifu'l-akl*, III/390; krş. a.mlf. *İnsan ve Kader*, s. 46-47.

Mustafa Sabri Efendi'ye göre, batılıların İslâm'ın kader akidesine karşı iddialarına batılı filozofların ve psikoloji bilginlerinin çoğunun *cebr* anlayışında⁴⁰ olduklarını söyleyerek cevap vermek gerekir.⁴¹

Mustafa Sabri Efendi'ye göre kaderi inkâr tutkusu Mu'tezile zamanında başlamış ve batılı iddiaların etkisiyle son zamanlarda tekrar ortaya çıkmıştır. O, kendi anlayışı çerçevesinde insanların kadere imân akidesini tahrif etmeye tutku ile sarılmaya sevk eden sebepleri iki kısma ayrılmaktadır:

"Birisi, eski ve yeni sapkınları kuşatan dini sebep. Bu da fiillerinde mecbur olan insanın dünya ve âhirette fiillerinden sorumlu olması sorunudur. Bunun kuvvetli bir probleme dayalı kuvvetli bir sebep olduğunu kabul ediyoruz. Bununla beraber kadere imân akidesini de ispat ediyor, bunu tarif edenlerle birlikte tahrif etmiyoruz. Bu meselede, onu halletmeye çalışanların asla çözemeyecekleri gizli bir sır vardır. Çoğu zaman onu halledemedikleri halde hallettiklerini düşünürler. Hallettiklerini iddia edenler kadere imân akidesini tahrif etmişler ve bu tahriflerini çözüm zannetmişlerdir.

İkincisi, İslâm'a karşı batılıların yapmış oldukları iddiaların tesirinde kalan akılcılara ait ictimâî sebep. Bunlar, cebre dayalı kadere imân akidesinin gayreti engellediğini ve insanı atâlete ve tembelliğe sevk ettiğini zannederler. Kadere imân akidesini tahrife götüren bu sebep, zamanımızın değerli alimleri bu iddiayı kabul etmeseler de, avâm ve basit düşünceli kimseler katında bir sebep olmaya uygundur. Çünkü bu iddia tasavvurda yanlışlığa bağlıdır. Bu iddia, kadere imânı inkâr eden eski tahrifçilerin, yani Mu'tezile'nin ileri sürmediği bir iddiadır. Şaşırtıcıdır ki, eski tahrifçiler, bu iddiada bulunmadıkları halde, kadere imân akidesinden saptıklarını inkâr etmediler. Halbuki bunlar, tahrif ettikleri halde tahrif etmediklerini zannediyorlar."⁴²

SONUÇ

Her ikisi de Osmanlı âlimlerinden olan Zâhid Kevserî ve Sabri Efendi *kader* meselesi hakkında sonuçsuz bir tartışmaya girişmişler ve bir netice elde edememişlerdir. Çünkü bu tartışma geçmiş dönemlerde cereyan eden Mâtüridiyye ile Eş'ariyye arasında süregelen tartışmanın Zâhid Kevserî ile Sabri Efendi arasında tekrarından ibarettir.

⁴⁰ Mustafa Sabri Efendi, *İnsan ve Kader*, s. 318.

⁴¹ Mustafa Sabri Efendi, *Mevkifu'l-akl*, III/390.

⁴² Mustafa Sabri Efendi, *Mevkifu'l-akl*, III/391.

Bu tartışmada ilginç olan noktalardan biri, insanın zorunluluk altında bulunduğunu söyleyen Mustafa Sabri Efendi'nin Zâhid el-Kevserî'yi görüşünden döndürmeye çalışmasıdır. Kevserî, insanın fiillerinde hür olduğu görüşüne sahipse, Mustafa Sabri Efendi'nin anlayışına göre o kaderin zorunluluğu altındadır; bu görüşünden vazgeçmeye kudret ve ihtiyârı yoktur. Bu durumdaki insanı görüşünden vazgeçirmeye çalışmak apaçık bir çelişkidir.

Mustafa Sabri Efendi'nin açık bir *cebr* savunusu yaptığı ortadadır. *Mevkifu'l-beşer tahte Sultâni'l-kader* (Kaderin Boyunduruğu Altındaki İnsan) kitabının ismi bile bunu göstermektedir. Zira o bu kitapta inatla ve ısrarla insanın hür olmadığı görüşünü savunmaktadır. Hatta Eş'arî âlimlerinin bile Eş'arî'nin insan fiilleri konusundaki görüşlerini Mustafa Sabri Efendi kadar dirâyetle savunamadıklarını söylesek mübalağa etmiş olmayız.

Böylesine yetenekli ve dirayetli bir âlimin kader meselesinde *cebr* anlayışını savunması bize göre yaşamış olduğu olumsuzlukların bir neticesidir. Zira tarihte hâlis Cebriyye fırkasının ortaya çıkışı da böyle olmuştur.

Zâhid Kevserî'nin yaptığı açıklamaların tamamı Ehl-i Sünnet'in büyük çoğunluğu -buna Eş'arî'den sonra gelen pek çok Eş'arî kelâmcısı da dâhil- tarafından benimsenen görüşler olup kanaatinizce konuyla ilgili Kur'ân âyetlerinin rûhuna en uygun yorumdur.